

ՏԱԹԵՎԻ ՎԱՆՔԻ ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ՓՈԽԼԵՐԸ (ըստ երկրաշարժերի տարեգրության)

Արսեն Հարությունյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան
ՀՀ, Երևան, Չարենցի փ. 15

Էլ. հասցե՝ ars.vimagraet@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 13.08.2021, գրախոսվել է 01.07.2022, ընդունվել է տպագրության 05.07.2022

DOI: 10.53548/0320-8117-2022.2-250

Ներածություն

Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային հուշարձանների ուսումնասիրությունն արդի հայագիտության առաջնային խնդիրներից է: Պարբերաբար իրականացվող հնագիտական պեղումների արդյունքների, ինչպես նաև կառույցների ճարտարապետական-հորինվածքային լուծումների և գրավոր սկզբնաղբյուրներում պահպանված տեղեկությունների հիման վրա լուսաբանվում են հուշարձանների նորոգման, վերակառուցման, նոր շենք-շինություններով համալրման աշխատանքներն ըստ շինարարական փուլերի: Այս առումով նշելի են նաև մատենագրությունից հայտնի բնակլիմայական ու երկրաբանական փոփոխությունների, տարերային աղետների և նմանօրինակ այլ երևույթների մասին վկայությունները, որոնք ուղղակիորեն նպաստում են տվյալ փուլաբաժանումների որոշակիացմանը: Գաղտնիք չէ, որ միջնադարյան Հայաստանի վանական համալիրների բնականոն զարգացմանը խոչընդոտել են ոչ միայն արտաքին թշնամական ուժերի հարձակումներն ու ավարառությունները, այլև՝ երկրաբանական երևույթները, մասնավորապես՝ երկրաշարժերը: Այսու փորձելու ենք պատմական Սյունյաց աշխարհի Ծղուկ գավառի երևելի վանական համալիրներից մեկի՝ Տաթևի վանքի օրինակով ներկայացնել հուշարձանախմբի՝ երկրաշարժերով պայմանավորված շինարարական փուլերի ընդհանուր նկարագիրը¹:

Մեր ուսումնասիրությունները պարզում են, որ Տաթևի վանքը շինարարական առնվազն յոթ փուլ է ունեցել և գրեթե բոլորն էլ պայմանավորված են եղել տեղանքին բնորոշ երկրաշարժերով:

Շինարարական առաջին փուլ

Սյունյաց մետրոպոլիտ, պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանի հաղորդմամբ՝ դեռևս վաղ միջնադարում Տաթևի վանքի տեղում անշուք ու անմշակ քարերով կառուցված եկեղեցի է եղել, որտեղ սակավաթիվ կրոնավորներ էին ճգնում:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ Գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 20TTSI-005 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում:

«Եւ էր ի տեղին՝ ի վերայ բարձրագոյն քարին եկեղեցի խրթին անտաշ վիմօք կրաշաղախ ծուլեալ՝ յոյժ ի հին ժամանակաց՝ յաւուրց անտի սրբոցն Ներսիսի և Սահակայ. և սակաւ կրօնաւորք մշտաջան ճգնութեամբ բնակէին ի նմա»²: Առնվազն VIII դ. երկրորդ կեսին³ Շաղատ գյուղաքաղաքից Տաթև է փոխադրվում Սյունյաց եպիսկոպոսության աթոռանիստը⁴, որն առիթ է դառնում վանքը գնման և նվիրաբերման միջոցով նոր կալվածքներով հարստացնելու համար: Ավելի ուշ՝ 848 թ., Սյունյաց Փիլիպե իշխանը հին եկեղեցուն կից կառուցում է վանքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, իսկ արդեն IX դարավերջին, մասնավորապես՝ 895-906 թթ., Սյունյաց Հովհաննես եպիսկոպոսի նախաձեռնությամբ և մի խումբ իշխանների օժանդակությամբ վաղմիջնադարյան եկեղեցու տեղում կառուցվում է վանքի գլխավոր՝ Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարը, քանզի հին եկեղեցին երկրաշարժից խարխուլվել ու անմխիթար վիճակում էր հայտնվել. «Տեսանէր երանելիս (Հովհաննես եպիսկոպոսը - Ա.Հ.) այս զեկեղեցին նեղ եւ խրթին եւ հնացեալ ի բազում ժամանակաց, նաեւ ի շարժմանէ իսկ խարխալեալ, եւ զի անպատշաճ էր այնպիսի մեծի մայրաքաղաքի եւ աշխարհագումար ժողովարանի սուրբ հայրապետանոցին առանց մեծ կաթողիկէ եկեղեցոյ լինել...»⁵ (ընդգծումը մերն է - Ա.Հ.): Կարծում ենք՝ Օրբելյանի հիշատակած երկրաշարժը, որը հետագայում առիթ է դարձել եկեղեցին քանդելու և տեղում նորը կառուցելու, Սյունիք-Գանձակ հանգույցի 735 թ. հուլիսի 21-ի Վայոց ձորի մեծ երկրաշարժն է⁶, որը քանիցս նկարագրվել է պատմագիրների երկերում (Կիրակոս Գանձակեցի⁷, Ստեփանոս Օրբելյան⁸ և այլք):

Ուսումնասիրողների գնահատմամբ՝ վայոցձորյան հիշյալ երկրաշարժի հետևանքով երկրի վրա տեղի են ունեցել ռելիեֆի զգալի փոփոխություններ, լեռներում առաջացել ճեղքվածքներ, հիմնովին կործանվել է Մոզ քաղաքը⁹:

² Ստեփանոս Օրբելյան 1910, 202:

³ Վիմագրագետ Գրիգոր Գրիգորյանն աթոռի՝ Շաղատից Տաթև փոխադրումը վերագրում է Սյունյաց Դավիթ եպիսկոպոսին, որը «839 թվականին Սյունյաց հոգևոր կենտրոնը Շաղատ գյուղաքաղաքից տեղափոխում է Տաթև» (Գրիգորյան 1973, 36-38): Իրականում, հիշյալ թվականին Դավիթ եպիսկոպոսը Սյունյաց իշխան Փիլիպեից 10.000 դրամով գնում է Արծիվ գյուղն ու Բերդկաներեջ ագարակը, իսկ մինչ այդ աթոռն արդեն տեղափոխված է եղել, քանզի նույն պատմագրի հաղորդմամբ՝ «յոյժ նեղ և անծուկ էր սահման վանիցն Տաթևոյ, և ոչ էր բաւական պիտոյից աթոռոյն» (Ստեփանոս Օրբելյան 1910, 204):

⁴ Ութմազյան 1958, 160, Մնացականյան 1960, 102:

⁵ Ստեփանոս Օրբելյան 1910, 222:

⁶ Կոստանենյան 1902, 8:

⁷ Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդմամբ՝ «խաւար ի վերուստ անտեսանելի կալաւ զՄոզան սահման, և զաւուրս քառասուն շարժեցաւ վայրն, և խորասոյճ եղեալ ընկղմեցան կենդանոյն ոգիք իբրև տասն հազար» (Կիրակոս Գանձակեցի 1961, 74):

⁸ Ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի՝ «կալաւ խաւար շոշափելի զգաւառն (Վայոց ձոր - Ա.Հ.) ամենայն զաւուրս 40, և շարժումն և դրողումն սաստիկ, զի եռայր երկիրն ասեղ դողացմամբ յանդնորց և բարձրանայր մինչև ի վեր և անդէն իբր զալիս ծովու փլուզանիւր. լերինք տապալէին, վէմք ի հիմանց քակւրէին, տունք և ապարանք գեղեցիկք լինէին գերեզմանք բնակչաց, աղբիւրք խցէին, գետք կորնչէին և ամենայն տեղի երերէր տատանմամբ» (Ստեփանոս Օրբելյան 1910, 142):

⁹ Ստեփանյան 1964, 43, Բարսեղյան 1995, 54-55:

Սրանից հետո, մինչև 895 թ., որևէ այլ երկրաշարժ այս տարածաշրջանում չի հիշատակվում, ուստի մնում է հավանական համարել, որ Տաթևի վանքի վաղ-միջնադարյան եկեղեցին, որը կառուցվել էր Ս. Ներսես Մեծի (353-373 թթ.) և Ս. Սահակ Պարթևի (387-436 թթ.) գահակալման ժամանակաշրջանում, այսինքն՝ առնվազն IV-V դդ., 735 թ. երկրաշարժից խիստ վնասվել ու խարխվել էր, ինչն էլ հետագայում առիթ է դարձել եկեղեցին ոչ թե նորոգելու, այլ տեղում ի հիմանց նորը կառուցելու:

Այսպես, 895 թ. Հովհաննես եպիսկոպոսը, համաձայն աստվածային տեսիլքի, Սյունյաց մեծ ու փոքր իշխանների օժանդակությամբ հաջողում է Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու կառուցումը¹⁰, որի արևմտյան պատի հարավային կողմում պահպանված զույգ վիմագրերից մեկը վկայում է Հայոց ՅԽԴ (895) թվականին շինարարության մեկնարկի մասին¹¹, իսկ աջակողմյան գիրը հայտնում է, որ «ի նոյն տարուք», այսինքն՝ 895 թ., «կանկնեցաւ արձանս»¹²: Տեղին է նկատել վիմագրի հրատարակիչներից Սեդրակ Բարխուդարյանը՝ նշելով, որ արձանագրությունը վերաբերում է գավազան-սյան կանգնեցմանը, ուստի կարելի է ասել, որ կոթողը կանգնեցվել է ի նշանավորումն եկեղեցու հիմնարկեքի՝ «...յանուն Սրբոյ Երրորդութեանն»¹³:

Գավազան-սյան ճոճման հիմնական գործառույթը ցայսօր բացահայտված չէ. ավանդաբար այն վերագրում են սպասվող երկրաշարժերի, վերահաս թշնամական ուժերի կանխատեսումներին, նաև՝ վանականներին հոգևոր-էներգետիկ ուժ հաղորդելուն, վարդապետական գավազան շնորհելուն և այլն¹⁴: Ճարտարապետության դոկտոր Հովհաննես Խալփախյանի բնորոշմամբ՝ Տաթևի սյան ճարտարապետը «երկրաշարժի ցնցումներից ապահովելու համար նրան այնպիսի կառուցվածք է տվել, որ սյունը երբեք էր նույնիսկ ձեռքի թեթև սեղմումից»¹⁵:

Շինարարական երկրորդ փուլ

Տաթևում իրականացված շինարարական աշխատանքների այս փուլը պայմանավորում ենք Գանձակի 1139 թ. մարտի 17/8-ի ավերիչ երկրաշարժով¹⁶: Նախքան այդ, վանքում իրականացված շինարարական աշխատանքների մասին են վկայում:

¹⁰ Ստեփանոս Օրբելեան 1910, 224:

¹¹ Ստեփանոս Օրբելեան 1910, 224, Ալիշան 1893, 224, Սմբատեան 1930, 283, Տեր-Մովսիսեան 1938, 44, արձ. 1. Բարխուդարյան 1960, 13, արձ. 1:

¹² Տեր-Մովսիսեան 1938, 45, արձ. 15, Բարխուդարյան 1960, 13, արձ. 2:

¹³ Ստեփանոս Օրբելեան 1910, 225: Կոթողի կանգնեցման մասին վկայող արձանագրությունը պատմագիրը չի հիշատակում, իսկ տասնմեկ տարի հետո շինարարության ավարտն ազդարարող տեղեկությունը բնավ չի ենթադրում, թե այդ նույն թվականին է կանգնեցվել սյունը:

¹⁴ Մնացականյան 1955, 438, Хачиян 2008, 353, Այվազյան, Բաղիշյան 2016, 2:

¹⁵ Խալփախյան 1962, 46:

¹⁶ Կոստանեանց 1902, 9, Ստեփանյան 1964, 56-57: Երկրաշարժի հետևանքով Ալիարակ լեռան շուրջը փլվածքներ ու սահքեր են գոյացել, նաև՝ ռելիեֆի փոփոխություններ եղել (Ստեփանյան 1964, 56):

ա. Ծագումով Տաթևից և ներկայումս Գորիսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու բակում ցուցադրված խաչքարերից մեկի արձանագրությունը, ըստ որի՝ Հայոց ՆԽ (991) թվականին Երիցակ վանականն ինչ-որ եկեղեցի է կառուցել (կամ նորոգել)։ «Յիշեա՛ Քրիստոս, զԵրիցակ Սինեաց վանական՝ շինող տաճարիս, թվին ՆԽ (991)»¹⁷։ Նշված թվականին հուշարձանախմբի կառույցներից որևէ մեկը, մեզ հայտնի տվյալներով, չի կառուցվել, ուստի ավելի հավանական է, որ գիրը վերաբերում է գլխավոր տաճարի նորոգմանը։

բ. Սյունյաց Սմբատ թագավորի օրոք վանքի առաջնորդ Հովհաննես եպիսկոպոսը բարեկարգում է համալիրն ու վերականգնում ասպատակիչների կողմից հրկիզված Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, որը, ըստ Մեսրոպ Մագիստրոսի, փայտածածկ է եղել¹⁸։ 1043 թ. նույն Հովհաննես եպիսկոպոսը կառուցում է Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի հարավային պատին կից կամարակապ գավիթ-սրահը. «...թվին ՆՂԲ (1043), ի թագաւորոյթեանս Սմակարա՛ որդո Աշոտո, ես՝ տէր Յովանէս, շինեցի զսրահս...»¹⁹։

գ. Պարսպապատի հյուսիսարևելյան անկյան թաղածածկ մուտքի վրա՝ 1087 թ. Գրիգոր եպիսկոպոսի նախաձեռնությամբ կառուցվել է Ս. Աստվածածինն նվիրված գմբեթավոր փոքր եկեղեցին։ Հիշյալ մուտքին և հյուսիսային պարսպապատին կից է մեկ այլ եկեղեցի՝ միանավ, թաղակապ հորինվածքով, որը, ըստ գմբեթավոր եկեղեցու վիմագրի, ժամանակակից է վերջինիս. «...ես՝ Գրիգոր ամենանվաստ ծառա Քրիստոսի եւ ողորմութեամբ նորին եպիսկոպոս Սինեաց, կանգնեցի զկամարքս եւ ի վերա զեկեղեցիս...»²⁰։ Կարծիք կա, թե ստորին հարկաբաժինն իբրև դամբարան է ծառայել²¹, կամ դրանք իրարից անկախ եկեղեցիներ են, իսկ գմբեթավորը միջնադարում տարածված «վերդարպասյա» կառույցներից է²²։

Ստեփանոս Օրբելյանի հաղորդմամբ՝ Գանձակի երկրաշարժի հետևանքով «դողաց երկիր ի հիմանց և գմբեթն մեծ եկեղեցւոյն ի Տաթև բոլորապոյր

¹⁷ Տէր-Մովսիսեան 1938, 45, արձ. 12, Բարխուդարյան 1960, 32, արձ. 62, [Շահինյան] 1984, 19: Ուսումնասիրողներից Ա. Աբրահամյանն ու Ա. Շահինյանն այս խաչքարը վերագրում են Արծվանիկ (ինում՝ Երեցվանիկ) գյուղի՝ 1032 թ. վարպետ Դավթի ձեռքով նորոգված եկեղեցուն՝ նշելով, որ վիմագրում հիշատակված Երիցակ վանականն Արծվանիկի հիշյալ եկեղեցու կառուցողն է (Աբրահամյան, Շահինյան 1975, 116-118): Մեզ համար անընդունելի է հարգարժան գիտնականների այս տեսակետը, քանի որ նախորդ դարասկզբին Տաթևի վանքի վիմագրերն ուսումնասիրած Մեսրոպ Մագիստրոսն իր վիմագրական հավաքածուում հիշատակում է նաև այս գիրը. «Այստեղ յիշենք Տաթեւում գտնւած ամենահին արձանագրութիւնը Լուսաւորչի (Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու – Ա.Հ.) արևելքում՝ հիսիսից հարաւ ձգած պատի (մեկ այլ տեղ՝ պարսպի – Ա.Հ.) մէջ» և վկայակոչում է վերծանությունը (Տէր-Մովսիսեան 1938, 40, 45): Սա լավ հիմք է տվյալ խաչքարը, որի հորինվածքային լուծումները լիովին հարիր են Տաթևի վաղխաչքարային դպրոցին, համարելու Տաթևից փոխադրված։

¹⁸ Տէր-Մովսիսեան 1938, 32:

¹⁹ Զալալեանց 1858, 302, Ալիշան 1893, 235, Տէր-Մովսիսեան 1938, 47, արձ. 39, Բարխուդարյան 1960, 19, արձ. 23:

²⁰ Զալալեանց 1858, 303, Ալիշան 1893, 236-237, Տէր-Մովսիսեան 1938, 49, արձ. 75, Բարխուդարյան 1960, 28, արձ. 48:

²¹ Մնացականյան 1960, 190-191:

²² Հասարթյան 2017-2018, 70:

շրջեկան թռեաւ և անկաւ ի վերայ սուրբ Գրիգորոյն եւ գաւթին, որ ի դրանն կայր ու փլոյց առ հասարակ»²³: Ուսումնասիրողներն այս երկրաշարժին քանիցս են անդրադարձել: Մեսրոպ Մագիստրոսը Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի՝ դեռևս 930 թ. Հակոբ Դվինեցու նախաձեռնությամբ իրականացված որմնանկարների ոչնչացման պատճառ է համարում ոչ միայն տեղի խիստ խոնավ կլիմայական պայմաններն ու անձրևների առատությունը, այլև «յաճախ պատահող երկրաշարժերի հարաձենը, որ կրկնել են պարբերաբար»²⁴, իսկ դրանցից «ամենաաղետաբերը հանդիսացել է այսպէս կոչւած Շարժն Գանձակայ»²⁵:

Օրբելյանի նկարագրությունը փաստում է, որ հիշյալ երկրաշարժի հետևանքով ավերվել են Սյունյաց Փիլիպե իշխանի կողմից՝ 848 թ. կառուցված Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, Ս. Պողոս-Պետրոսի գմբեթը և 1043-ին կառուցված գավիթ-սրահը: Նույն պատմիչի վկայությամբ՝ վանքում նորոգչական աշխատանքներ են իրականացվել երկրաշարժից միայն տասնամյակներ անց, մասնավորապես՝ 1170-1216 թթ. առաջնորդ կարգված Ստեփանոս եպիսկոպոսի օրոք, որը «նորոգեաց զխախտեալ եկեղեցին ի Տաթև զսուրբ առաքեալքն, եւ եղ ղնել զգմբեթն ի ձեռն հորն Յակոբայ Ճահկեցոյ»²⁶: Տեղին է Մեսրոպ Մագիստրոսի այն տեսակետը, թե հիշատակված Հակոբ Ճահկեցին, ըստ ամենայնի, շինարար վարպետն է²⁷: Տեղեկություն կա այն մասին, որ Աթենիի Ս. Սիոն եկեղեցու՝ XII դարում վերակառուցված գմբեթի ճարտարապետը նույնպես Հակոբ Ճահկեցին է²⁸, որը, թերևս, Տաթևում գործած միևնույն վարպետն է:

Թեև ոչ վարպետի անվան հիշատակմամբ, բայց Ստեփանոս եպիսկոպոսի օրոք իրականացված նորոգչական աշխատանքների մասին է վկայում նաև ներկայումս Տաթևի վանքի հարավային կողմում գտնվող խոհանոցի կամարակապ սրահի արևմտահայաց որմին ագուցված գեղաքանդակ խաչքարի 1187 թ. արձանագրությունը. «Կանգնեցաւ սբ. խաչս ՈԼԶ (1187) թվին, յամի, յորում նորոգեցաւ սբ. եկեղեցիս, յառաջնորդութեան տեառն Ստեփանոսի»²⁹: Սրանից կարելի է հետևություն անել, որ Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու գմբեթն ի հիմանց վերակառուցվել է XII դ. երկրորդ կեսին և, ինչպես ստորև կտեսնենք, վերանորոգվել է նաև XIII դ. երկրորդ կեսին: Նկատենք, որ թմբուկի արտաքին

²³ Ստեփանոս Օրբելեան 1910, 340-341: Պատմագիրը երկրաշարժի տարեթիվ է նշում Հայոց 587, այսինքն՝ 1138 թ., որը բազմիցս շրջանառվել է հայագիտական ուսումնասիրություններում:

²⁴ Տէր-Մովսիսեան 1938, 10:

²⁵ Տէր-Մովսիսեան 1938, 10: Գանձակի երկրաշարժը Տաթևի գլխավոր տաճարի որմնանկարների ոչնչացման պատճառ է համարում նաև արվեստաբան Սեյրանուշ Մանուկյանը (Манукян 2015, 297):

²⁶ Ստեփանոս Օրբելեան 1910, 342-343:

²⁷ Տէր-Մովսիսեան 1938, 10: Հակառակ սրան, Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմության աշխարհաբար թարգմանության մեջ Աշոտ Աբրահամյանը Հակոբ Ճահկեցուն համարում է վանքի վանահայրը՝ հիմք ընդունելով նրա անվանը նախորդող «հայր» բառը (Ստեփանոս Օրբելյան 1986, 284): Մենք ընդունում ենք Մեսրոպ Մագիստրոսի տեսակետը և կարծում, որ Հակոբ Ճահկեցին գմբեթի վերականգման գլխավոր ճարտարապետը կամ, առնվազն, շինարարական աշխատանքների վերակացուն է:

²⁸ Այվազյան 1995, 270, Այվազյան 2012, 107:

²⁹ Բարխուդարյան 1960, 29, արձ. 51, Տէր-Մովսիսեան 1938, 10:

քանդակային հարդարանքում ինքնատիպ են, այսպես կոչված, չընդհատվող «սելջուկյան» շրթային համակցված հյուսածո խաչապատկերների շարքն ու միջխաչային հատվածներում՝ քառանկյուն շրջանակների մեջ պահպանված մարդակերպ-ուրվագծային (ֆիգուրային) հարթաքանդակները³⁰, ինչպես նաև արծվաքանդակը (վնասված): Հյուսածո խաչերը, որոնք լայն տարածում ունեին ուշ միջնադարում, հայտնի են դեռևս X-XI դդ. մանրանկարչական, սակավ նաև քանդակային արվեստում³¹, ուստի չենք բացառում, որ գմբեթի վերակառուցման և հետագա նորոգումների ընթացքում վարպետները փորձել են պահպանել թմբուկի արտաքին գեղարվեստական հարդարանքը³²:

Շինարարական երրորդ փուլ

XIII դ. երկրորդ կեսին՝ Սյունյաց Հայրապետ եպիսկոպոսի օրոք (1252-1292 թթ.), Տաթևի վանքի Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի գմբեթը դարձյալ նորոգվում է, քանզի *«ի շարժմանէ և ի վաղ ժամանակաց հնութենէ ապականեալ էր»*³³ (ընդգծումը մերն է – Ա.Հ.): Մեր համոզմամբ՝ պատմիչն այստեղ նկատի չունի Գանձակի 1139 թ. երկրաշարժը, քանզի, ինչպես վերը տեսանք, այդ երկրաշարժից հետո վանքում վերականգնման-նորոգչական աշխատանքներ էին իրականացվել 1180-ականներին, որը, սակայն, ուսումնասիրողների կողմից հաճախ անտեսվել և երկրաշարժից քանդված գմբեթի վերականգնումը վերագրվել է Հայրապետ եպիսկոպոսի ժամանակաշրջանին, այն է՝ 1274 թ.³⁴: Ստացվում է, որ Հայրապետ եպիսկոպոսի նախաձեռնությամբ՝ XIII դարում կատարված շինարարական աշխատանքների պատճառ է դարձել մեկ այլ երկրաշարժ (կամ երկրաշարժեր): Հայտնի է, որ Սյունիքում երկրաշարժեր են գրանցվել նաև 1232, 1235 թթ., որոնց էպիկենտրոնը դարձյալ Գանձակ քաղաքն էր³⁵, հետևաբար, տեղին կլինի XIII դ. կատարված աշխատանքների իրականացման պատճառն այստեղ փնտրել:

Հայաստանի պատմության թանգարանում պահվող՝ Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի արևմտյան դռան արձանագրությունը պարզում է, որ միևնույն Հայրապետ եպիսկոպոսի օրոք՝ 1253 թ. վերակառուցվել են եկեղեցու դասերը (թերևս՝ խորանների տանիքները) և նորոգվել դուռը. *«2Բ (1253), ես՝ Կէր Հայրապետս... կանգնեցի զդասերս եւ նորոգեցի զդուռնս...»*³⁶: Այն, որ Հայրապետ եպիսկոպոսի օրոք նորոգվել է նաև Ս. Պողոս-Պետրոսին արևմուտքից կից երբեմնի գավիթը,

³⁰ Якобсон 1947, 307-308.

³¹ Հայ մանրանկարչության և խաչքարային արվեստի X-XIII դդ. որոշ օրինակներում կարելի է գտնել հյուսածո խաչերի բավական ուշագրավ նմուշներ (տե՛ս Դուրնով 1978, N 46, [Շահինյան] 1984, նկ. 92, 97, Измайлова 1979, 219, Казарян, Манукян 1991, 41, 53, Matevossian, Vardanian 2018, 56):

³² Մեր այս տեսակետը դեռ խոր մասնագիտական հետազոտության կարիք ունի, որին առանձնակի կանդիդատանք:

³³ Ստեփանոս Օրբելեան 1910, 433:

³⁴ Մնացականյան 1960, 104, Թամանյան 1988, 8, Թադևոսյան 2015, 90:

³⁵ Բարսեղյան 1995, 55:

³⁶ Բարխուդարյան 1960, 24, արձ. 40:

վկայում է հին լուսանկարներում հստակ տեսանելի արևմտյան պատի վերնամասում ագուցված 1271 թ. խաչքարը, որը ներկայումս ցուցադրված է Տաթևի նորաբաց թանգարանում:

Այլ է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու՝ 1295 թ. ի հիմանց կառուցումը, որի նախկին՝ 848 թվակիր շինությունը, ինչպես տեսանք, XI դ. հրկիզվել, ապա երկրաշարժից ավերվել էր: XII դ. վանքում կատարված շինարարական աշխատանքների շարքում այս եկեղեցու վերականգնման մասին որևէ վկայություն չկա, ուստի ենթադրելի է, որ այն վերականգնվել է շատ ավելի ուշ՝ Սյունյաց մետրոպոլիտ, պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանի հոգաձությամբ և, ըստ ամենայնի, Մոմիկ վարդապետի ձեռամբ³⁷: Եկեղեցու վերակառուցման մասին վկայող գեղագիր արձանագրությունը պահպանվել է մուտքի ճակատակալ քարին, ըստ որի՝ 1295 թ. եկեղեցին կառուցել է Սյունյաց մետրոպոլիտ, պրոտոֆրոնտեն (նախաթոռ արքեպիսկոպոս) տեր Ստեփանոսը³⁸:

Շինարարական չորրորդ փուլ

Տաթևի վանքն առնվազն XIV դ. 80-ականներից դառնում է նշանավոր գիտակրթական կենտրոն՝ Գլաձորի ավանդույթների կրողն ու շարունակողը, որի գոյության բարձրակետը Տաթևի համալսարանն էր (1390-1435 թթ.): Այստեղ են հաստատվում ժամանակի գիտական մտքի կարկառուն ներկայացուցիչները՝ Հովհան Որոտնեցի, Գրիգոր Տաթևացի, Մատթեոս Զուղայեցի, Առաքել Սյունեցի և այլք³⁹: Տաթևում վերագարթոնք է ապրում նաև գրչարվեստը, ընդօրինակվում են բազմաթիվ ձեռագրեր. դրանցից շատերը Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրական հավաքածուում են⁴⁰:

Ընդունված է Հովհան Որոտնեցու գործունեության ժամանակաշրջանին վերագրել Տաթևի նախկին զանգակատան կառուցումը (1385-1386 թթ.): «Տէր տուրք Յովհան Որոտնեցի վարդապետն կախիկ, շինեաց զզանգակատունն սրբոյ աթոռոյս...»⁴¹: Տաթևի վանքի վանահայր Անանիա վրդ. Համազասպյանի որոշմամբ 1890 թ. զանգակատունն ու կից հին գավիթը քանդել և տեղում կառուցել են էջմիածնատիպ եռահարկ զանգակատունը⁴² (այժմ միայն ներքնահարկն է պահպանվել): Ավելի ուշ, երբ 1960-ականների վերջերին վանքում կատարվում էին բարենորոգչական աշխատանքներ, հնագետ Արամ Քալանթարյանը փլատակներից դուրս բերեց նախկին զանգակատան արձանագիր զույգ պղնձե զանգերը՝ Ստեփանոս Օրբելյանի անվան հիշատակմամբ: Զանգերի՝ 1302 և 1304 թվականները նկատառելով՝ Ա. Քալանթարյանը վերա-

³⁷ Մնացականյան 1982, 152, Մաթևոսյան 2010, 28-32, Թադևոսյան 2015, 94:

³⁸ Բարխուդարյան 1960, 25, արձ. 41:

³⁹ Գևորգյան 2003, 156-170:

⁴⁰ Եզանեան 2014, 50-61:

⁴¹ Ստեփանոս Օրբելյան 1910, 524:

⁴² Տէր-Մովսիսեան 1938, 38, Սմբատեան 1930, 309-310:

հաստատում է այն միտքը, որ Տաթևում զանգակատուն է կառուցվել դեռևս Ստեփանոս Օրբելյանի օրոք՝ առնվազն XIV դարասկզբին, որը հետագայում նորոգել կամ ավարտին է հասցրել Հովհան Որոտնեցին⁴³:

Մատենագրական աղբյուրների հաղորդմամբ՝ 1406 թ. նոյեմբերի 29-ին Տաթևում երկրաշարժ է գրանցվել, որի հետևանքով, ըստ ամենայնի, ավերածություններ չեն եղել, քանզի գրիչ, պատմագիր Թովմա Մեծոփեցին փառաբանում է Աստծուն, «որ յայսմ շարժմանէ զերծուցէր զմեզ... զի շարժի սուրբ Առաքեալս (Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարը – Ա.Հ.) Տաթևու եւ զանկակարունս եւ գաւազանս»⁴⁴: Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմության վերջում՝ իբրև հավելված ներկայացված Սյունյաց եպիսկոպոսների շարակարգության մեջ նշվում է, որ Գրիգոր Տաթևացու քրոջ որդի Առաքել Սյունեցին (մատենագիր, տաղասաց) XV դարասկզբին «շինեաց զհարաւային կողման գաւիթն սրբոյ աթոռոյս ի պահպանութիւն ահեղասքանչ մեծի տաճարիս (նկարի ունի Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին – Ա.Հ.)», որի առթիվ «խաչ իմն օծեալ ի յիշատակ սրբոյն Գրիգորի Տաթևացոյ, և կառուցեալ յիւրմէ շինեալ գաւթին ի մէջ սեան»⁴⁵: Բավական ուշագրավ այս տեղեկությունը պարզում է, որ գլխավոր տաճարին հարավից կից՝ 1043 թ. կառուցված գավիթ-սրահը հիշյալ ժամանակաշրջանում վերակառուցվել է, որի առիթով ներսում նաև Գրիգոր Տաթևացուն ձոնված խաչքար է ագուցվել: Ասենք, որ այդ խաչքարը ներկայումս գտնվում է Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի արևմտյան կողմում՝ մուտքից ձախ և, ըստ արձանագրության, կանգնեցվել է Հայոց ՊԾԹ (1410) թվականին, Սյունյաց Առաքել եպիսկոպոսի կողմից⁴⁶:

Երկրաշարժերի վիճակագրական աղյուսակներում Տաթևում երկրաշարժ է նշվում դեռևս 1308 թ., երբ ցնցման էպիկենտրոնը եղել է Արցախում, բայց վնասվել է նաև Տաթևի վանքը⁴⁷: Նկատառելով այդ՝ հակված ենք կարծելու, որ Առաքել Սյունեցու նախաձեռնությամբ վերականգնված գավիթ-սրահն ավերված է եղել շուրջ մեկ դար առաջ, որը Գրիգոր Տաթևացու մահից և նույն սրահում՝ տաճարի հարավային մուտքի դիմաց թաղումից հետո (1409 թ.) վերակառուցվել է՝ ի նշանավորումն որի մեծ ռաբունապետի հիշատակին մեծադիր խաչքար է ագուցվել սրահի ներսում, ըստ նախորդ ուսումնասիրողների՝ երկրորդ սյան վրա⁴⁸:

⁴³ Տէր-Մովսիսեան 1938, 40, Քալանթարյան 1974, 117:

⁴⁴ Խաչիկյան 1955, 57: Այս երկրաշարժի մասին տեղեկությունը պահպանվել է Գրիգոր Տաթևացու «Լուծմունք Արտաքին գրոց»-ում, որը ժամանակին հրատարակել է Հ. Ղևոնդ Ալիշանը (Ալիշան 1893, 239-240):

⁴⁵ Ստեփանոս Օրբելեան 1910, 525:

⁴⁶ Տէր-Մովսիսեան 1938, 48, արձ. 48, Լալայեան 1898, 143. Բարխուդարյան 1960, 23, արձ. 36 (Ս. Բարխուդարյանը թվականը ՊԾ (1401) է կարդացել):

⁴⁷ Кондорская, Шебалин 1977, 73, Բարսեղյան 1995, 55:

⁴⁸ Տէր-Մովսիսեան 1938, 48, Լալայեան 1898, 143:

Նկ. 1. Տաթևի վանքը 1888 թ.
(լուսանկարը՝ Դ. Երմակովի)

Նկ. 2. Տաթևի վանքը 1890-ականներին,
նախքան եռահարկ զանգակատան
կառուցումը (լուսանկարը՝ Մ. Փափազյանի)

Նկ. 3. Տաթևի վանքը նախքան 1931 թ.
երկրաշարժը (լուսանկարը՝ Գ. Գրիգորյանի
արխիվից)

Նկ. 4. Տաթևի վանքը 1931 թ. երկրաշարժից
հետո (լուսանկարը՝ Գ. Գրիգորյանի արխիվից)

Նկ. 5. Տաթևի վանքի ընդհանուր տեսքը
հարավ-արևմուտքից
(լուսանկարը՝ Ա. Հարությունյանի, 2015 թ.)

Նկ. 6. Տաթևի վանքի ընդհանուր տեսքը
(լուսանկարը՝ Գ. Ղազարյանի, 2021 թ.)

Սրահի հերթական նորոգումն իրականացվել է շուրջ երկու դար անց։ Այդ է վկայում վանքի արևելյան կողմում՝ պարսպից դուրս ներկայումս ընկած քարերից մեկի արձանագրությունը, ըստ որի՝ գավիթ-սրահը վերանորոգվել է 1605 թ.

տեր Եղիշեի նախաձեռնությամբ, որը «վերստին ետ նորոգել զգալիս քալեալն»⁴⁹, այսինքն՝ գավթի քանդված մասերը:

Շինարարական հինգերորդ փուլ

Տաթևի հուշարձանախմբի շինարարական ու նորոգչական աշխատանքների այս փուլն ընդգրկում է XVII-XVIII դարերը և նշանավորվում է հիմնականում վանքի պարսպակից տնտեսական և օժանդակ շինությունների, ինչպես նաև վանքապատկան այլ շենքերի (ծխոհան, աղբյուր, մարագ) կառուցմամբ: Այն, որ դեռևս X դարում՝ վանքի գլխավոր Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի կառուցումից հետո Հովհաննես եպիսկոպոսը պարսպապատել էր վանքն ու օժանդակ շինություններ կառուցել (սեղանատուն, գրատուն, համբարանոց, գաղտնարան և այլն), վկայում է դեռևս Ստեփանոս Օրբելյանը⁵⁰: Անընդմեջ կրկնվող երկրաշարժերն ու թշնամիների հարձակումները ժամանակի ընթացքում խարխիլել էին նաև պարսպակից շենք-շինությունները, ուստի դրանց ի նորոգումը վերապահված էր XVII դ. երկրորդ կեսին, երբ ի թիվս այլ վանքերի, Տաթևում ևս վերազարթոնք է ապրել վանական կյանքն ու ստվարացել միաբանությունը:

Նախ նշենք, որ 1658 թ. Սյունյաց Մեծ անապատի շուրջը՝ թերևս գետնաշարժից գոյացած ճեղքվածքից ամբողջ համալիրը դեպի ձորն է իջել⁵¹: Այս արհավիրքի հետևանքով է, որ անապատի միաբանությունը տեղափոխվում և հիմնում է Տաթևի ներկայիս Մեծ անապատը, որտեղ 1668 թ. հունիսի 6-ին ուխտի եկած Զաքարիա Ագուլեցին գրում է. «Այս անապատիս եկեղեցին դեռ ևս կիսակալարար էր: Քանզի առաջ ուրիշ տեղ ին բնակեալ. հնարից սաբանի՝ տեղն խախտվեցաւ, փլաւ. այս պատճառէս վախեցան, վեր կացան, եկին այս տեղս...»⁵²:

XVII դարում են կառուցվել «Թանաքի» (դահլիճ) կոչված առաջնորդարանի շենքը, սեղանատունը, համբարանոցները և այլ շենքեր: Սեղանատանը կից կամարակապ բաց պատշգամբում պահպանված 1679 թվակիր շինարարական արձանագրության համաձայն՝ այլմանն (սրահ) ու խուցը կառուցվել են Զաքարիա վարդապետի նախաձեռնությամբ՝ «ի վայելումն անձին իմոյ եւ յաւարացելոցն ամենայն դաս քահանայից եւ պաշտօնէից, որ յետ մեր նստիք աստ եւ վայելիք...»⁵³:

Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու հյուսիսային պատին պահպանված վիմագրերից մեկի հաղորդմամբ՝ Հայոց ՌԾԾԴ (1705) թվականին տաճարը նորոգվել է ծագումով Տաշտունից Խումարի որդի խոջա Անտոնի միջոցներով, իսկ

⁴⁹ Տէր-Մովսիսեան 1938, 48, արձ. 55, Լալայեան 1898, 142, Բարխուդարյան 1960, 38, արձ. 83, Յարութիւնեան 2016, 145, արձ. ԺԲ:

⁵⁰ Ստեփանոս Օրբելեան 1910, 225:

⁵¹ Առաքել Դարիժեցի 1990, 223, Ստեփանյան 1964, 74-75:

⁵² Զաքարիա Ագուլեցի 1938, 75: Լ. Բարսեղյանը Տաթևում երկրաշարժ է հիշատակում նաև 1668 թ. օգոստոսի 7-ին, որը, սակայն, պատմական աղբյուրներով չի հիմնավորվում (Բարսեղյան 1995, 35):

⁵³ Սաղումյան 2001, 96:

նորոգվել է «*ձեռամբ տեր Միքայելի*»⁵⁴: Հայտնի է, որ վանքի վանահայր Հովհաննես Ղալամյանց Տաթևացին միևնույն ժամանակաշրջանում «*նորոգել է տալիս վանքերի տանիքները, շինել է տալիս ոչխարների արեւմտեան մեծ գոմը... վանքի կալմարագը*»⁵⁵: Այս վերջինի մասին է վկայում Տաթև գյուղի սկզբնամասում պահպանված աղբյուրի կամարակապ շենքի 1745 թ. արձանագրությունը⁵⁶:

XVIII դ. շինարարական աշխատանքների «պսակը» Գրիգոր Տաթևացու գերեզմանին վանահայր Հովակիմ եպիսկոպոսի նախաձեռնությամբ և մի խումբ բռնակոթցիների միջոցներով՝ 1787 թ. կառուցված մատուռ-դամբարանն է, որն ուղղանկյուն հատակագծով, ներքուստ թաղակապ, արտաքուստ երկթեք ծածկով, արևելյան կողմում փոքր խորանով շինություն է:

Շինարարական վեցերորդ փուլ

Տաթևի վանքում՝ XIX դարում իրականացված մեծ ու փոքր շինարարական աշխատանքները հիմնականում նկարագրել է 1922-1926 թթ. Սյունյաց թեմի առաջնորդ և վանքի վանահայր Արտակ եպս. Սմբատյանը⁵⁷, ուստի չկրկնելով՝ միայն նշենք, որ Ս. Էջմիածնի Սինոդի օրագրության 1844 թ. նոյեմբերի 13 թվակիր զույգ հայտարարությունների համաձայն՝ նշված ժամանակաշրջանում նորոգվել է վանքի պարիսպը և «*ինչ-ինչ կարկապանաց շինութեան Տաթևու վանից աւիրելոց յերկրաշարժութենէ*»⁵⁸: Դժվար է ասել, թե ո՞ր երկրաշարժն է հիշատակված, բայց այն, որ ժամանակ անց նորոգվել են նաև Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու արևելյան և հյուսիսային որմերը, վկայում են նույն այդ որմերին պահպանված վիմագրերը: Տաճարի արևելյան պատի 1862 թ. արձանագրության համաձայն՝ Սյունյաց Հովհաննես եպս. Ասլանյանի հոգաձությամբ նորոգվել է շինության արևելյան, իսկ ըստ հյուսիսային պատի վիմագրի՝ 1864 թ., դարձյալ նույն առաջնորդի հոգաձությամբ, նորոգվել է եկեղեցու հյուսիսային կողմը⁵⁹:

Տաթևում հերթական երկրաշարժն է գրանցվել 1881 թ. հուլիսի 20-ին, որը մանրամասն նկարագրել է Ս. Էջմիածնի միաբան, Ս. Գայանե վանքի վանահայր Վահան վրդ. Բաստամյանը, որն այդ օրը Տաթևի Մեծ անապատ ուխտի

⁵⁴ Բարխուդարյան 1960, 18, արձ. 19, 20:

⁵⁵ Սմբատյան 1930, 318:

⁵⁶ Տէր-Մովսիսեան 1938, 53, արձ. 136, Սմբատյան 1930, 318, Բարխուդարյան 1960, 34, արձ. 65:

⁵⁷ Սմբատյան 1930, 319-327:

⁵⁸ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 17, վավ. 430, թ. 758, բնագիր, ձեռագիր:

⁵⁹ Սմբատյան 1930, 323. Բարխուդարյան 1960, 18, արձ. 21, 22: Ս. Բարխուդարյանը երկրորդ արձանագրության թվականը 1865 է կարդացել և ենթադրել, որ հիշատակված պիտի լինի այդ տարվա առաջնորդ Սարգիս Տեր-Գասպարյանցը, մինչդեռ վկայված են 1864 թ. և միևնույն Հովհաննես Ասլանյանցի անունը: Կարծում ենք՝ վերջինս թաղված է Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցում, որի՝ մասամբ վնասված տապանագրի հաղորդմամբ՝ նա վախճանվել է 1876 թ. (Հարությունյան 2016, 227, արձ. 480):

էր եկել. «Ամսոյս 20-ին, երկուշաբթի, մօտ ժամի մէկին, այսպեղ պատահեցաւ բաւական մեծ երկրաշարժ...»⁶⁰:

Դժվար չէ կռահելը, որ 1888-1889 թթ. սկիզբ առած վանքի շինարարական և բարենորոգչական աշխատանքների համար վերջին երկրաշարժն է պատճառ դարձել, որի ընթացքում՝ 1890 թ., վանքի վանահայր Անանիա վարդապետի (1887-1892 թթ.) նախաձեռնությամբ և Մայր Աթոռի թույլտվությամբ քանդել են հին գավիթն ու զանգակատունը՝ տեղում նոր, եռահարկ զանգակատուն կառուցելու համար (նկ. 1-3): Պարզվում է, որ Ալեքսանդրապոլից շինարար վեց վարպետ է հրավիրվել, իսկ ծախսերի համար հանգանակված գումարի (3000 ռ.) մի մասը գոյացել է վանքի եկամտից, մյուսը՝ Բաքվի և Գանձակի հայ ժողովրդի միջոցներից և որոշ բարերարների կողմից⁶¹: Աշխատանքների ավարտին՝ 1896/7 թ. գլխավոր տաճարի արևմտյան մուտքի դիմաց կառուցվում է էջմիածնատիպ, սակայն XIX դ. բնորոշ առավել ընդգծված քանդակներով զանգակատունը⁶²: Այն շուրջ երեք տասնամյակ է կանգուն մնացել և գրեթե ի հիմանց խոնարհվել է 1931 թ. երկրաշարժից:

Շինարարական յոթերորդ փուլ

Տաթևի վանքում հերթական խոշոր երկրաշարժն է գրանցվում 1931 թ. ապրիլի 27-ին⁶³, որի հետևանքով խարխվում և մասամբ ավերվում է ողջ հուշարձանախումբը, մասնավորապես՝ քանդվում են Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու գմբեթը, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, կից գավիթ-սրահը, հին գավթի տեղում կառուցված եռահարկ զանգակատունը, խարխվում է Ս. Աստվածածին եկեղեցին, պարսպակից որոշ շինություններ և այլն (նկ. 4):

Երկրաշարժի հետևանքով խոնարհված մի շարք կառույցներ ցայսօր դեռ վերականգնված չեն: 1938-1939 թթ. վանքում մասնակի վերանորոգումներ են արվել⁶⁴, սակայն բարեկարգման և նորոգման հիմնական աշխատանքները սկիզբ են առել 1960-ականների վերջերից և որոշ դադարներով շարունակվում են մինչ օրս: Նշելի են Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու գմբեթի, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Ս. Աստվածածին, պարսպակից միանավ⁶⁵ եկեղեցիների, օժանդակ

⁶⁰ Բաստամեան 1881: Այս և 1844 թ. պարսպի նորոգման մասին վկայող արժեքավոր աղբյուրների մասին մեզ տեղեկացնելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում աղբյուրագետ Արմեն Ասատրյանին:

⁶¹ Քրոնիկոն 1889, 2: Հետագայում Անանիա վարդապետը նշանակվում է Ախալցխայի հոգևոր առաջնորդ (1892 թ.), իսկ Տաթևում վանահայր է կարգվում նույն Ախալցխայի առաջնորդ Հովհաննես վրդ. Շիրակունին (Քրոնիկոն 1892, 1):

⁶² Տէր-Մովսիսեան 1938, 13, Սմբատեան 1930, 325, Մկրտչյան 2010, 99:

⁶³ Տէր-Մովսիսեան 1938, 43, Ստեփանյան 1964, 211-212, Хачиян 2008, 356-357, Մկրտչյան 2010, 101, Թադևոսյան 2015, 96:

⁶⁴ Թամանյան 1981, 31-32:

⁶⁵ Այս եկեղեցին 1974-1978 թթ. ամրացվել, ապա վրան վերակառուցվել է Ս. Աստվածածին գմբեթավորը (Թամանյան 1981, 51):

շինությունների, ձիթհանի վերականգնման աշխատանքները⁶⁶: Վանքում վերականգնման և բարեկարգման աշխատանքներ սկսվեցին նաև վերջին տարիներին (վերականգնող ճարտարապետ՝ Ա. Գրիգորյան), որոնց շրջանակում նաև հնագիտական պեղումներ իրականացվեցին (ղեկավար՝ Հ. Մելքոնյան)⁶⁷: Այդ ամենի շնորհիվ ի հայտ եկան արևելյան պարսպապատի, հին գավթի, զանգակատան և գավիթ-սրահի հիմնապատերը, XIV-XVIII դդ. թվագրվող խեցեղեն նյութ, արձանագիր քարեր և այլ առարկաներ: Պեղումներից հետո վերաբացվեց հյուսիսային պարսպապատի կամարակապ մուտքը, որի ներսում հայտնաբերվեց կավե ջրբաժան կարաս. վերականգնումից հետո այն ցուցադրվում է տեղում՝ ապակե ծածկի տակ⁶⁸: Այն ուղղակիորեն աղերսվում է 1875 թ.՝ Ստեփանոս եպս. Մխիթարյանց Ալեքսանդրապոլցու նախաձեռնությամբ գյուղի աղբյուրից կավե փողրակներով դեպի վանք ջուր բերելու և ներսում աղբյուր կառուցելու հետ, իսկ մուտքը բացվել է նույն 1875-ին՝ «*Կալարի ել ու մուտքի համար, որպեսզի վանքի գլխատուր մուտքը անասունների աղբից ազատ լինի*»⁶⁹: Թանգարանի վերածվեցին վանքի պարսպակից հյուսիսային և արևմտյան որոշ սենյակներ, որոնցում մեկտեղվել են բազում ընկած մի շարք խաչքարեր, քանդակազարդ քարեր, փայտափորագիր դռներ, արձանագիր պղնձե պնակներ և այլ արժեքավոր իրեր:

Եզրակացություններ

Ամփոփելով՝ արձանագրենք, որ միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր-մշակութային նշանավոր կենտրոն Տաթևն իր հիմնադրումից ի վեր շարունակ ավերվել ու վերաշինվել է, այսինքն՝ անդադար գործող վանական կյանքին համընթաց են եղել շինարարական աշխատանքները, իսկ դրանց բուն պատճառը, անշուշտ, հաճախադեպ ու ավերիչ երկրաշարժերն էին: Ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս արձանագրել, որ երկրաշարժերից ավերված կամ մասամբ խարխված կառույցները վերաշինվել ու նորոգվել են շատ ավելի վայելույժ տեսքով ու շինարարական բարձր մակարդակով, որը, աներկբա վկայում է երկրի ներքին հնարավորությունների մասին:

⁶⁶ 1960-ականների վերջերից մինչև 1977 թ. Տաթևի վանքի հետազոտական, նախագծային աշխատանքներն իրականացրել է անվանի ճարտարապետ Գ. Աղաբաբյանը, իսկ վերականգնման, նախագծային խմբերը կազմավորվել են 1979-1980 թթ., մեկը՝ հոգևոր, մյուսը՝ օժանդակ կառույցների նախագծման համար: Հոգևոր կառույցների վերականգնման նախագծային, հետազոտական աշխատանքներով ստեղծված խումբը ղեկավարել է նախ Ա. Անանյանը, ապա՝ Ա. Բաղիշյանը (1982-1992 թթ.): Նշելի է, որ հիշյալ խմբի կողմից՝ 1988 թ. Մոսկվայում կատարված «Տաթևի գլխավոր հուշարձանախմբի վերականգնման նախագիծ»-ը «Լավագույն նախագիծ ռեստավրացիայի բնագավառում» ստուգատեսում արժանացել է առաջին կարգի դիպլոմի: 2010 թ. Հայաստանի մրցունակության հիմնադրամի պատվերով կատարվել է ձիթհանի վերականգնման նախագիծը (հեղ.՝ Ա. Բաղիշյան, Ս. Այվազյան, Ս. Հանցյան): Ա. Բաղիշյանի նախագծով և անմիջական մասնակցությամբ են իրականացվել ձիթհանի արտադրական սարքավորումները (Ա. Բաղիշյան, բանավոր հաղորդում, 16.06.2021 թ.):

⁶⁷ Melkonyan et al. 2017, 305-320.

⁶⁸ Melkonyan et al. 2017, 310, 315, 316, fig. 3/6, 4/1-2.

⁶⁹ Սմբատեան 1930, 325:

Գրականություն

- Աբրահամյան Ա., Շահինյան Ա. 1975, Արծվանիկի հայերեն նորահայտ ծածկագիրը և նրա վերծանությունը, Պատմաբանասիրական հանդես, N 3, էջ 113-125:
- Ալիշան Ղ. 1893, Սիսական. տեղագրություն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 562 էջ:
- Այվազյան Ա. 1995, Նախիջևան. բնաշխարհիկ պատկերազարդ հանրագիտակ, Երևան, «Հուշարձան», 368 էջ:
- Այվազյան Ա. 2012, Նախիջևան. Հայկազունք: Ով ով է: Կենսագրական հանրագիտարան, Երևան, հեղինակային հրատ., 384 էջ:
- Այվազյան Ա., Բադիշյան Ա. 2016, Տաթևի ճոճվող սյունը և նրա կառուցվածքը, «Վարձք», N 12, էջ 1-11:
- Առաքել Դարիժեցի 1990, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրությամբ՝ Լ. Խանլարյանի, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 592 էջ:
- Բաստամեան Վ. 1881 [Հաղորդագրություն], «Մշակ», N 142, 4 օգոստոսի:
- Բարխուդարյան Ս. 1960, Դիվան հայ վիմագրության, պր. II, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 239 էջ:
- Բարսեղյան Լ. 1995, Պատմագրական վկայությունները Հայկական լեռնաշխարհի երկրաշարժերի մասին (հնագույն ժամանակներից մինչև XIX դարի սկիզբը), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 66 էջ:
- Գրիգորյան Գ. 1973, Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը IX-XIII դարերում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 267 էջ:
- Գևորգյան Ա. 2003, Վայոց ձորի և Որոտանի մանրանկարչությունը 13-17-րդ դդ., Երևան, «Չանգակ-97», 184 էջ:
- Դուռնովի Լ. 1978, Հայ ձեռագրային զարդանկարչություն, Երևան, «Սովետական գրող», 230 էջ:
- Եգանեան Օ. 2014, Տաթևի գրատան ձեռագրերը, «Աշխատություններ», հրատ. պատրաստեց՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, Երեվան, «Նայիրի», էջ 50-61:
- Զաքարիա Ազուլեցի 1938, Օրագրություն, Յերեւան, Արմֆանի հրատ., 198 էջ:
- Թադևոսյան Ն. 2015, Տաթևի վանքի պատմական վերակառուցումները, «Տաթևի վանքը՝ հոգևոր, մշակութային և դպրության կենտրոն» գիտաժողովի նյութեր, պր. II (գլխ. խմբ.՝ Ա. Փիլիպոսյան, Ա. Աբգարյան), Երևան, «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ, էջ 88-101:
- Թամանյան Յու. 1981, Քարե տարեգրության վերականգնում, Երևան, «Հայաստան», 100 էջ+18 թ. նկ.:
- Թամանյան Յու. 1988, Հուշարձաններին նոր կյանք, Մինիստրների խորհրդին առընթեր պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանության ու օգտագործման գլխավոր վարչություն, 138 էջ:
- Լալայեան Ե. 1898, Սիսիան. Նիւթեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար, «Ազգագրական հանդես», գիրք Գ, թ. 1, Թիֆլիս, տպ. Մ.Դ. Ռօսինեանցի, էջ 129-145:
- Խալփախյան Հ. 1962, Տաթևի երեքացող սյունը, «Էջմիածին», Թ, էջ 45-57:
- Խաչիկյան Լ. 1955, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա (1401-1450 թթ.), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 818 էջ:

- Կիրակոս Գանձակեցի 1961, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 426 էջ:
- Կոստանեանց Կ. 1902, Շարժի տարեգրությունն հայոց մէջ, Թիֆլիս, տպ. Տ.Մ. Ռօտի-նեանցի, 24 էջ:
- Հասրաթյան Մ. 2017-2018, Զարգացած միջնադարի հայկական երկհարկ, գմբեավոր եկեղեցիները, «Հուշարձան» տարեգիրք, հ. ԺԲ-ԺԳ, Երևան, էջ 53-74:
- Հարությունյան Ա. 2016, Վաղարշապատ. վանքերը և վիմական արձանագրությունները, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 548 էջ+5 ներդիր էջ:
- ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 17, վավ. 430, թ. 758, բնագիր, ձեռագիր:
- Մաթևոսյան Կ. 2010, Մոմիկ, Երևան, Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն, 88 էջ:
- Մկրտչյան Վ. արք. 2010, Տաթև վանական համալիրի եկեղեցիների հիմնումը (համառոտ ակնարկ), «Էջմիածին», 2, էջ 92-103:
- Մնացականյան Ա. 1955, Հայկական զարդարվեստ. հիմնական մոտիվների ծագումն ու գաղափարական բովանդակությունը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 658 էջ:
- Մնացականյան Ստ. 1960, Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 266 էջ:
- Մնացականյան Ստ. 1982, Վարպետաց վարպետներ. Մանուել, Տրդատ, Մոմիկ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 180 էջ+23 թ. նկ.:
- Յարութինեան Ա. 2016, Տաթևի վանքի վիմագրերի նախընթաց հրատարակությունները եւ ներկայ անելիքները, «Հանդես ամսօրեայ», թ. 1-12, Վիեննա-Երեւան, էջ 129-146:
- [Շահինյան Ա.] 1984, Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները. IX-XIII դարերի խաչքարերը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 77 էջ+67 թ. նկ.:
- Ջալալեանց Սարգիս եպս. 1858, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփլիս, ի տպ. Ներսիսեան հոգետոր դպրոցի, 517 էջ:
- Սաղումյան Ս. 2001, Նորահայտ վիմագրեր, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1, էջ 93-103:
- Սմբատեան Արտակ եպս. 1930, Համառոտ պատմություն Տաթևի վանքի, «Տաթև» տարեգիրք գրականության եւ արուեստի, 2 տարի, Հալեպ-Սուրիա, տպագր. «Արաքս», էջ 276-351:
- Ստեփանյան Վ. 1964, Երկրաշարժերը Հայկական լեռնաշխարհում և նրա մերձակայքում, Երևան, «Հայաստան», 246 էջ:
- Ստեփանոս Օրբէլեան 1910, Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, Ելեքտրաշարժ տպ. Ն. Աղանեանցի, 618 էջ:
- Ստեփանոս Օրբելյան 1986, Սյունիքի պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Աբրահամյանի, Երևան, «Սովետական գրող», 616 էջ:
- Տէր-Մովսիսեան Մեսրոպ Մագիստրոս արք. 1938, Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծնի եւ Դադի եկեղեցիները եւ վանական շինությունները, գրեց՝ Երուսաղէմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 152 էջ:
- Ուլմազյան Հ. 1958, Սյունիքը IX-X դարերում, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 380 էջ:
- Քալանթարյան Ա. 1974, Տաթևի վանքի զանգերը և նրանց արձանագրությունները, «Հայագիտական հետազոտություններ», պրակ Ա, Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 115-118:
- Քրոնիկոն 1889, «Նոր-դար», Հ^ր 87, Վեցերորդ տարի, Երեքշաբթի, 6 յունիսի:

- Քրոնիկոն 1892, «Նոր-դար», Հ^ր 205, Իններորդ տարի, Շաբաթ, 19 դեկտեմբերի:
- Измайлова Т. 1979, Армянская миниатюра XI века, Москва, «Искусство», 238 с.
- Казарян В., Манукян С. 1991, Матенадаран, Армянская рукописная книга VI-XIV веков, т. 1, Москва, «Книга», 282 с., 402 илл.
- Кондорская Н., Шебалин Н. 1977, Новый каталог сильных землетрясений на территории СССР с древнейших времен до 1975, Москва, «Наука», 536 с.
- Манукян С. 2015, Фрески Татевы (930 г.), «Անտառ Ծննդոց» հոդվածների ժողովածու՝ նվիրված Ֆելիքս Տեր-Մարտիրոսովի հիշատակին (խմբ.՝ Ջ. Հակոբյան, Լ. Միրալեյան), Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 296-325:
- Хачиян Э. 2008, Прикладная сейсмология, Ереван, «Гитутюн», 491 с.
- Яacobсон А. 1947, Из истории армянской средневековой архитектуры. III. Татевский монастырь, «Советская археология» т. IX, М.-Л., с. 303-328.
- Matevossian K., Vardanian E. 2018, La Miniature Arménienne Matenadaran, Album publié à l'occasion du XVIIe Sommet de la Francophonie à Erevan, Erevan, "Tigran Mets", 303 p.
- Melkonyan H., Harutyunyan A., Davtyan D. 2017, Excavations at Tatev Monastery in 2014-2015, "Aramazd" Armenian Journal of Near Eastern Studies, vol. XI, Issues 1-2, Yerevan-Oxford, p. 305-320.

ՏԱԹԵՎԻ ՎԱՆՔԻ ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ՓՈԽԵՐԸ (ըստ երկրաշարժերի տարեգրության)

Արսեն Հարությունյան

Ամփոփում

Միջնադարյան Հայաստանի վանական համալիրների բնականոն զարգացումը խոչընդոտել են նաև երկրաբանական երևույթները, մասնավորապես՝ երկրաշարժերը: Այդ մասին են վկայում գրավոր սկզբնաղբյուրներում պահպանված բազմաթիվ տեղեկությունները, որոնց վերլուծությամբ փորձել ենք ներկայացնել Սյունյաց եպիսկոպոսանիստ և հոգևոր-մշակութային կենտրոն Տաթևի վանքի շինարարական փուլերի ընդհանուր նկարագիրը: Ուսումնասիրությունը պարզում է, որ հիմնադրումից ի վեր Տաթևի վանական համալիրը դարերի ընթացքում քանիցս հիմնանորոգվել ու նոր շինություններով է համալրվել, որոնց բուն պատճառը տեղանքին բնորոշ երկրաբանական փոփոխություններն ու երկրաշարժերն են: Այսու, կարելի է հատկանշել շինարարական յոթ ընդգրկուն փուլ՝ IX դարից մինչև 1931 թ. մեծ երկրաշարժը (երկրաշարժեր են գրանցվել նաև 735 թ., 1139 թ., 1232 թ., 1235 թ., 1308 թ., 1406 թ., 1658 թ., 1840-ականներ, 1881 թ.), որոնց հետևանքով համալիրը, չնայած կրած վնասներին ու կորուստներին, շարունակել է ընդարձակվել:

Փաստելի է, որ, օրինակ, Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարը կառուցվել է 895-906 թթ. երկրաշարժից խարխված վաղմիջնադարյան եկեղեցու տեղում՝ Սյունյաց իշխանների մեկենասությամբ, կամ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, որը մեծապես վնասվել էր Գանձակի 1139 թ. երկրաշարժից, 1295 թ. ի հիմանց վերակառուցվել է Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի նախաձեռնությամբ և այլն: Պետք է արձանագրել նաև, որ երկրաշարժերի հետևանքով վերափոխվող վանական համալիրի շինարարական փուլերի արդյունավետությունը պայմանավորված էր նաև այս հոգևոր կենտրոնի՝ ոչ

միայն վանական, այլև կրթամշակութային գործառնությունով, որոնց գազաթնակետը դարձավ Տաթևի բարձրագույն համալսարանը:

Բանալի բառեր՝ Տաթևի վանք, եկեղեցի, երկրաշարժ, երկրաբանական փոփոխություններ, շինարարական փուլեր, վիմագիր, խաչքար:

ЭТАПЫ СТРОИТЕЛЬСТВА ТАТЕВСКОГО МОНАСТЫРЯ (по летописи землетрясений)

Арсен Арутюнян

Резюме

Естественному развитию монастырских комплексов средневековой Армении препятствовали, помимо прочего, геологические процессы, в частности землетрясения, о чем свидетельствуют многочисленные сведения, сохранившиеся в первоисточниках. Исследование Татевского монастыря показало, что со времени своей постройки Татевский монастырский комплекс неоднократно подвергался реставрации и был дополнен новыми строениями, основной причиной чего являются характерные для данной местности геологические изменения и землетрясения. Подводя итоги, для периода с IX века до мощного землетрясения 1931 года (землетрясения были зафиксированы также в 735 г., 1139 г., 1232 г., 1235 г., 1308 г., 1406 г., 1658 г., 1840-х гг., 1881 г.) можно выделить семь крупных этапов строительства, в результате которых комплекс, несмотря на причиненный урон, продолжал расширяться.

Например, храм Св. Павла и Петра был построен в 895-906 годах на месте поврежденной в результате землетрясения раннесредневековой церкви благодаря меценатству князей Сюника; или церковь Св. Григория Просветителя, сильно пострадавшая от землетрясения в Гандзаке в 1139 году, которая в 1295 году была основательно перестроена по инициативе митрополита Сюника Степаноса Орбеяна и т.д. Необходимо также отметить, что результативность строительных этапов преобразовавшегося после землетрясений монастырского комплекса была обусловлена не только религиозно-духовной, но и культурно-просветительской ролью этого комплекса, апогеем чего стал Татевский университет.

Ключевые слова – Татевский монастырь, церковь, землетрясения, геологические изменения, этапы строительства, эпиграфика, хачкар (крест-камень).

THE CONSTRUCTION STAGES OF TATEV MONASTERY (According to Chronology of Earthquakes)

Arsen Harutyunyan

Abstract

The normal development of the monastic complexes of medieval Armenia was also hindered by geological factors, in particular, earthquakes. Numerous data preserved in

written sources testify about them, with an analysis of which we have tried to present a general description of the construction stages of the episcopal see of Syunik and religious-cultural center Tatev monastery. It turned out, that since its foundation, Tatev monastery has been renovated during the centuries and replenished with new buildings, the main reason of which is conditioned by geological factor and particularly earthquakes typical of the place. In the result of our investigation seven comprehensive construction stages can be identified – since IXth century until the earthquake in 1931 (earthquakes have been registered in 735, 1139, 1232, 1235, 1308, 1406, 1658, 1840s, 1881) and despite the damage and losses the monastic complex continued to expand.

For instance, with the help of the princes of Syunik the St. Paul and Peter Cathedral was built during 895-906, in the place of an early medieval church shaken by an earthquake, or St. Gregory the Illuminator church, which was greatly damaged by an earthquake of Gandzak in 1139, was fundamentally reconstructed on the initiative of Syunik Metropolitan Stepanos Orbelyan in 1295 etc. It should be noted that the efficiency of the construction stages of the monastic complex, which was transformed by earthquakes, conditioned not only monastic, but also educational-cultural functions of this religious center, the culmination of which became the Tatev University.

Key words – Tatev monastery, church, earthquake, geological factor, construction stages, epigraphics, khachkar (cross-stone).